

İslâm ve İlim

Şakir GÖZÜTOK

ISLAM AND SCIENCE

Today, many civilizations are being mentioned. One of these civilizations is Islamic civilization. Islamic civilization is based on Quran and the Prophet's approach to science.

Islam contributed enormously to the development of science by removing religious, lingual, racial and geographical barriers at time when tribal apprehension was dominate.

Another important contributions of Islam to science is the initiation of writing rtradition in addition to oral tradition. The main emphasis of Islam to universal sciesce had been gained the undertanding of science by whole mankind.

KEYWORD: *Islam, science, İslamic civilization.*

1. Giriş

Günümüzde varlığını devam veya kendisinden söz ettiren pek çok medeniyet bulunmaktadır. Bunların hepsi belli bir kültür ve ilmi temelden neşet etmişlerdir. Medeniyetleri besleyen güçlü kültür kaynaklarının olması, onların zenginliğinin bir nişanesidir. Ayrıca her medeniyetin kendine has bir muharrik gücü olduğu gibi, onları meydana getiren önemli sebepler ve saikler de vardır. Çoğu zaman medeniyetler, belirli bir kültüre dayanmakla birlikte, medeniyetlerin esasını teşkil eden söz konusu kültür de ilim tarafından dönüştürülür. Bu sebeple her medeniyetin gelişmesi aynı zamanda ilmi gelişmelerle paralellik arz eder.

İnsanın, göze hitap eden eserler üzerinde tefekkür ederken, onu ortaya koyan sanatçıyı düşünmeyi ihmal ettiği zamanlar çok olur. Mesela dünyanın yedi harikasından biri olan Mısır Pramidlerinin muazzam cüssesi karşısında şaşkınlığımızı gizlemeyiz, ama onları harika kılan önemli hususlardan birinin binlerce yıldır birkaç santimetrelik kum temel üzerinde çökmeden durabilmesi olduğunu göz ardı ederiz. Tıpkı bunun gibi, İslâm medeniyetinin varlığının ve tesirlerinin üzerinde uzun uzadıya durur, fakat çoğu kez bu medeniyetin Resulullah (s.a.v.)'in ilme karşı takındığı olumlu tavırlara borçlu olduğunu unuturuz. Çünkü tarihe yön veren kişilerin ilim karşısında takındığı tavırlar, kendilerinden sonraki dönemlerde ilmin gelişimi üzerinde önemli izler

* **Yrd.Doç.Dr.**, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

bırakmışlardır. Blaise Pascal'ın, M.Ö. 31 yılında Roma ile Mısır arasındaki talihsiz ve küçük sayılan Actium Savaşıyla ilgili olarak söylediği gibi, "Kleopatra'nın burnu biraz daha küçük olsaydı, dünya tarihi daha farklı olabilirdi."¹

İslâm medeniyeti de kendiliğinden tarih sahnesine çıkmamıştır. Onu besleyen önemli kaynaklar vardır ve bunların önemli bir kısmı Hz. Peygamber döneminden başlamaktadır. Bu dönemde ilim adına ortaya konan eserler belki de kayda değer bulunmayabilir, ama gelecekte muhteşem eserlere kaynaklık edecek düşüncelerin mayasının bu devrede atıldığı bir gerçektir. Bu nedenle, bu makalede İslâm Medeniyetinin ilk temellerinin atıldığı Hz. Peygamber zamanındaki ilme yaklaşımı ve bu yaklaşımla birlikte başlayan gelişmenin daha sonraki dönemlerde nasıl filizlendiği hususları ele alınacaktır.

2. Arabistan Dışındaki Bölgelerde İlimi Durum

İslâm'ın zuhuru esnasında genel olarak ilmi çalışmalar yetersizdi ve bir durgunluk içindeydi. Pek çok hikmet ve ilmi gelişmeye kaynaklık eden Doğu'dan, yani Hindistan ve Çin'den de yeni sesler yükselmüyordu. Hindistan'da dinin renklendirdiği mistik anlayış olabildiğince mesafe kat etmişti, ama aynı şeyi ilim adına söylemek mümkün değildi. Yazı demirden kalemlerin kızartılıp ağaçlara bastırılması ile yazılıyordu. Öğretim daha çok din adamlarının eliyle şekilleniyordu. Bu yüzden ilim adına ortaya konan her şey dinin boyasıyla boyanmış durumdaydı.²

Çin'de ise ilim özellikle "İki Han Hanedanlığı" (M.Ö. 206- M.S. 220) sırasında adım adım şekillenmeğe başlamış ve yaklaşık bin yıl sonra Song ve Yuan Hanedanları (960- 1368) döneminde zirveye ulaşmıştır. Bilimin gelişmesine bağlı olarak matematik, tıp ve eczacılık ilmi ile tarım, tekstil ve porselen teknolojileri de önemli bir gelişme kaydetmişti.³

İslâm'ın ortaya çıktığı coğrafyaya komşu sayılan Romalılarda, ilimden çok otoriteye saygı önemliydi. Bildikleriyle yetinen bir zihniyete sahip olan Romalılar, bilinmeyenlerle karşılaşmaktan ürkerlerdi. Bu anlayıştan hareketle gemiciler, görüş menzili dışındaki karalara sefer yapmaktan çekinirlerdi. Horatius, "Aç deniz, denizcilerin felaketidir" diye yazar. Gezegenler tanrılaştırılıyor, kuyruklu yıldızlar kötülük belirtisi sayılıyor, yıldızlar geleceği okumak için inceleniyordu. O gün için mevcut olan ilimler, yarar getirmeyen bir uğraşı olarak felsefeyle eş tutuluyor, bunun için de hor görülüyordu.⁴

1 Andrian Berry, *Bilimin Arka Yüzü*, Çev: R. Levent Aysever, Tübitak Yay., Ankara, 1996, s. IV. Zira Kleopatra'nın iltirasları yüzünden meydana gelen bu savaştan sonra Roma İmparatoru Augustus geniş bir coğrafyada egemenlik kurduğunda, entelektüel ve maddi ilerleme aşağı yukarı on üç yıl süren bir duraklama dönemine girmiştir. Bu yüzden düşünce hayatının gelişimini önemseyen Pascal, tarihte kısa sayılabilecek bu dönem için hayıflanmaktadır.

2 Will Durant, *Kıssatü'l-Hadâra*, Arapçaya Terc: Zeki Necip Mahmud, Dârü'l-Fikr, Beyrut, Ts., c. 3, s. 274, 275.

3 Du Şhi-ran, "Ming ve Qing Hanedanları Döneminde Bilim: Çin ve Batı Uygarlıları Arasındaki İlişki", *Bilim Tarihi Yazıları*, Haz: Osman Bahadır, İzdüşüm Yay., İstanbul, 2000, s. 90.

4 Berry, a.g.e., s. V.

Romalılarda “savaş, dinle bilim arasındaydı, dinle bilim adamları arasında değil” diyen Russell, bilim adamları arasında dine aykırı görüş tutanlar bile, bir çatışmadan kaçınmak için ellerinden geleni yaptıklarını ifade eder.⁵ Gerçekten de bir dönemde Hıristiyanlar, ilim ile mücadeleyi putperestlikle bir tutuyorlardı. Miladi 360 yılında o dönemin bütün ilim ve marifetlerini ihtiva eden ve yaklaşık 400.000 cilt kitaba sahip İskenderiye kütüphanesinin “Serapium” ismini taşıyan bölümü Piskopos Theoplihos tarafından yakıtılmıştı. Hıristiyanlık halk arasında intişar ettikçe ilme karşı alınan tavır gittikçe şiddetli bir hal aldı. Kütüphanenin yakılmasından yirmi beş yıl sonra meşhur astronom Theon’un kızı riyaziyeci Hypatia (370-415) Baş Piskopos Kyril’in teşvikiyle İskenderiye’de halk tarafından parçalanmıştı. Bize bu bilgileri aktaran Adivar, “İlmin ilk şehitlerinden biri galiba bu kadındır” demektedir.⁶ Uzun bir süre, daha doğrusu bütün Ortaçağ boyunca Hıristiyanlar için Kutsal Kitap ve Katolik dinin doğmaları ile neredeyse aynı derecede öneme sahip Aristoteles’in söyledikleri su götürmez katı gerçeklerdi.⁷ Bu gerçeklere uygun olmayan her türlü bilgi temelinden reddedilirdi.

İlme karşı olumsuz yaklaşımlar ve benzer mücadeleler Çin’de de gecikmeli olarak ortaya çıkmıştır. Batılı kolonistlerin dünya çapındaki etkinlikleri ile Cizvitler Uzak Doğuya geldiklerinde, Çin ile Japonya eş zamanda Batı ile ilişkiye geçmiş oldular. Çin’e gelen ilk Cizvitlerin en ünlüsü 1582’de burada bulunan İtalyan Mateo Ricci’ydi (1582-1610). Bu kişi sayesinde Batının teknolojiyle tanışan Çinliler, meşhur “takvim reformu”nu gerçekleştirdiler. Ama bu gelişmeleri benimsemeyen Quing Sarayı’na yakın bazı şahısların kışkırtmalarıyla aralarında Li Zubai’nin de bulunduğu beş Çinli idam cezasına çarptırıldı.⁸ Böylece bazı Çinli alimler, ilmi gelişmelere öncülük yapma uğruna hayatlarını feda etmişlerdir.

Araplarla komşu olan İran’da hüküm süren Sasani devletinde, Avesta’nın ortaya koyduğu sınıfsal kategoriler doğrultusunda ruhani sınıfın dışındakilerin kitaba dokunması mümkün olamazdı. Köylü ve çiftçi sınıfına mensup olan insanların medreselere gitmesi asla düşünülemezdi. Özel sınıfa mensup olan bir avuç öğrenci Zerdüş mabet ve hırbetleri, prens ve soyluları arasından birkaç yüksek öğretmen sayesinde öğrenim görebiliyorlardı. Şahların güvenliği, selameti ve işlerinin geleceği uğruna biraz tıp ilmi ve astroloji öğrenirlerdi.⁹

İslâm dünyasının çevresindeki bölgelerde genel manzara bu idi, Şimdi de İslâm’ın ortaya çıktığı coğrafyadaki genel duruma bir göz atalım.

5 Bertran Russell, *Religion and Science*, Oxford Universty Pres, Fourth Print, USA, 1966, p. 171.

6 Abdullah Adnan Adivar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Ktb., İstanbul, 1944, s. 76.

7 Russell, a.g.e., s. 15, 16.

8 Du Shi-ran, a.g.e., s. 93-97.

9 M. Rıza Hakimi, *İslâm Bilim Tarihi*, Terc: Hüseyin Aslan, İnsan Yay., İstanbul, 1999, s. 51.

3. Hicaz Bölgesinde İlmî Durum

İslâm'ın zuhur ettiği bölgede ilim adına ortaya konulabilecek çok az şey vardı. Yalnızca güneş, ay ve yıldızlarla ilgilendikleri ve bunların hareketlerine bağlı olarak ortaya çıkabilecek hava şartlarının rüzgâr ve yağmura dönüşebileceğini kestirdikleri “**ilm-i nücûm**” ve kan bağıyla bir kabileyeye mensubiyetin önemine binaen kişinin kan bağına ortaya koyan atalarının isimlerinin ezberlenmesiyle soy kütüklerinin belirlenmesine yardımcı olan “**ilm-i ensâb**”dan söz edilebilir. Okuma ve yazma oranının çok düşük olduğu Arap toplumunda, sözlü bir gelenekle bilgiler nesilden nesile aktarılıyordu. Bu sebeple şiir ve hitabet çok revaçtaydı. Bunun tabii sonucu olarak Araplar, söz sanatında çok üstün bir yere sahiptiler. Çünkü onların yegâne iletişim vasıtaları dil idi. Arap dili, aynı zamanda Arap kültürünün esasını teşkil etmekteydi. Araplar bunun farkında idiler ve dillerini olabildiğince korumaya ve geliştirmeye çalışıyorlardı. Bunun için Cahiliye döneminde Araplar, meşhur Ukkaz Panayırı'na gelen yabancıların üç günden fazla kalmalarına müsaade etmezlerdi.¹⁰ Zira bu dönemde Araplar, dillerini kutsama derecesinde severlerdi. Bu yüzden Araplar, kendileri dışındaki topluluklara “acem” derlerdi. Acem, “açık ve fasih konuşamayan” anlamındadır. Bundan dolayı hayvanlara da acem (dilsiz) canlılar denirdi. Bu münasebetle Araplara, “fesahat sahibi canlı” denilmektedir.¹¹ Bazı araştırmacılar, Arap toplulukları arasında en fasih ve güzel Arapça'yı Kureyşlilerin konuşmasının nedenini, Arap dilinin şaheser örneklerinin verildiği panayırın Mekke'ye yakın olmalarına bağlamaktadırlar.¹²

Araplarda kültürün daha çok sözlü gelenekle aktarılması ve Arap hafızasının insanı şaşırtacak derecede sözlü aktarılan bilgileri kaydetmesi sebebiyle okuma ve yazma, arzu edilen seviyeye hiç bir zaman çıkamamıştır. Tarihçiler, İslâm'ın zuhuru esnasında Mekke'de on yedi kişinin okuma ve yazma bildiğini haber vermektedirler.¹³ Yaptığımız bir araştırmada¹⁴ okuma ve yazma bilenlerin sayısı yirmi sekize kadar çıkmakla beraber, yine de Mekke gibi bir kültür merkezi için kayda değer bir rakamı bulmamaktadır. Bu oran, aynı zamanda okuma ve yazmaya gösterilen ilginin yok denilecek kadar az olduğunu da ifade etmektedir. Yazılı bir mirasa ve kitabî bir dine sahip olmayan Arapların, zamanla yazıya ihtiyaç duymamaları da ilgi çekicidir.

10 Muhammed Felhî Müderriszade, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, h. 1332, s. 5.

11 Muhammed Abid Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu (Tekvînu'l-Akli'l-Arabî)*, Terc: İbrahim Akbaba, İz. Yay., İstanbul, 1997, s. 103.

12 Hanna el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1986, s. 52.

13 Ebu'l-Abbâs Ahmâd b. Yahya b. Cebbar el-Belâzûrî, *Futuhu'l-Buldan*, Tah: Abdullah Uneys et-Tabba' ve Öner Uneys et-Tabba', Müessesetu'l-Meârif, Beyrut, 1987, s. 660; Muhammed Atiyye el-Ebraşî, *et-Terbiyetu'l-İslâmiyye ve Felasifetuha*, 3. Bsk., Mısır, 1975, s. 71.

14 Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002.

4. İslâm Dünyasında İlmî Gelişme ve Dönüşümlerin Başlaması

Yukarıda kısaca ortaya koymaya çalıştığımız dönemde Arabistan'daki ilmi kısırlık, Kur'ân'ın inişiyle değişmeye başlamıştır. Kur'ân, ilk âyetiyle dik-katleri ilim olgusuna çekmeyi başarmıştı. Bu bakımdan Kur'ân'ın, okuma ve yazma bilmeyen bir topluma "oku"¹⁵ emriyle ilk hitabını ortaya koyması çok anlamlıdır. "Nûn, kaleme ve yazdıklarına and olsun"¹⁶ yemini ile vahiy indir-meye devam eden Cenab-ı Hakk'ın, "De ki: Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?"¹⁷ sorusuyla toplumda bilgiye dayalı yeni bir değer ortaya koyduğunu gören Müslümanların ilme yönelmeleri zor olmamıştır. Çünkü Resulullah (s.a.v.) da "ilim talep etmek her Müslümana farzdır"¹⁸ buyurarak, ilmi merkeze alan bir anlayışa öncülük yapmıştır. Böylece Resulullah, ilim tahsiline dini bir anlam kazandırmakla kalmamış, ayrıca bir dini vecibe olarak algılanmasına da yardımcı olmuştur. O gün için Arap toplumunun alışık olmadığı bu durum, Kur'ân'ın atıflarıyla daha da belirginleşmiştir. İnsanları sürekli sağlıklı dü-şünmeye davet eden Kur'ân'ın, akla 49 kez atıfta bulunması ve yapılan bütün atıflarda aklın isim ve mastar halinin yani donuk şeklinin kullanılmaması, bilakis fiil ve türevlerinin seçilmesi, insanların sürekli akla işlerlik kazandır-masına yönelik bir vurgu olmalıdır.¹⁹

Resulullah (s.a.v.), ilim öğrenmeyi ailenin vazifesi olarak ortaya koymak-la, çözümün kolaylaşmasını sağlamıştır. "Bizim çocuklarımız üzerinde hakkı-mız olduğu gibi, onların da bizim üzerimizde hakları var mı?" diye soran sahabeye, "Evet, çocuğun anne ve baba üzerindeki hakkı, ona kitabet (okuma ve yazma), yüzme ve atıcılığı öğretmesidir" diye cevap vermiştir.²⁰ İlimin anah-

15 Alak, 96/1.

16 Kalem, 68/1.

17 Zümer, 39/9.

18 İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Ts. Mukaddime, 17; Taberanî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Tah: Hamdi Abdulmecid es-Silfi, Dâru İhyâ'it-Turasî'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1985, X, 195; Taberanî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, Tah: Tarık b. İvadullah b. Muhammed, Kahîre, h. 1415, IV, 245. İbn Mâce'de: "Ehli olmayan kimsedeki ilim, domuzların boynundaki mücevher, inci ve altın kolye gibidir" ziyadesi vardır. Bu hadisin senet açısından zayıf olmasına rağmen mânâ olarak sahih olduğu belirtilmiştir. Bazı alimler, senet açısından "hasen" olduğunu ifade etmişlerdir. İmam Suyutî'nin bu hadisin elli ayrı rivayet zincirini tespit ettiği ve "sahih" olduğuna hükmettiği de belirtilmektedir. Bkz: Muhammed Abdurrauf el-Münavî, *Feydu'l-Kadir Şerhu el-Cami'i's-Sağir min Ahâdisi'l-Beşri'n-Nezir*, Tah: Ahmed Abdusse-lâm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, IV, 353.

19 Cabirî, a.g.e., s. 43.

20 Abdurrahman Celaluddin es-Suyutî, *el-Cami'u's-Sağir fi Ahâdisi'l-Beşri'n-Nezir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Ts., I, 578; Ebu Abdillah Muhammed b. Ali Hakim et-Tirmizî, *Nevediru'l-Usul fi Ahâdisi'r-Resul*, Tah: Abdurrahman Umeyre, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1994, IV, 353; Alauddin Ali el-Müttaki el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Ef'âl*, Tah: Bekrî Hayyanî, Müessestü'r-Risale, Beyrut, 1993, XVI, 417 (hadis no: 45191); Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillah el-İsfehanî, *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakatu'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., I, 134.

tarı mesabesindeki okuma ve yazmanın ailede çözülmesi, parlak bir medeniyetin doğum müjdesidir. Bu çağrı çok kısa sürede arzu edilen yankıyı bulmuştur. Öyle ki, hicrî 118 yılında vefat eden Ebu Abdillâh Mekhûl b. Zeyd, “**Yazmayan elin diyeti yoktur**” diye hükmetmiştir. Keza Ma'n b. Zaide eş-Şeybânî: “**Eğer el yazmıyorsa, o el değil ayaktır**” diyerek, yazmayı bilmeyen elin ayaktan farksız olduğunu ifade etmiştir.²¹

İlmin gelişimi için atılan ikinci adım onun evrenselliğine yapılan vurgudur. O gün için Arapların düşünce ve zihin kalıplarını belirleyen ve sosyal ilişkilerini şekillendiren yegâne olgu “kabile” anlayışıdır. Her şeyin kabilenin dar anlayışı çerçevesinde ele alındığı bir dönemde, ilmin öntündeki irkî, dinî ve coğrafi sınırların kaldırılması ilim tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu sebeple Resulullah (s.a.v.)’ın “ilim Çin’de de olsa onu talep ediniz”²² sözü, ilim açısından yeni bir çığırın açıldığını müjdelemektedir. “Hikmet mü’minin yitiğidir; onu nerede bulursa, almaya en çok onun hakkı vardır”²³ hadisi bu anlamı kuvvetlendiren bir başka çağrıdır. Unutulmamalıdır ki hakikat, Müslümanın yorulmadan peşinden koştuğu bir olgudur. Bu yüzden ilim erbabının bir kısmı, hikmeti ilim olarak yorumlamışlardır.²⁴ Hz. Ali de “ilim mü’minin yitiğidir, müşriklerin elinde de olsa onu alır”²⁵ buyurarak, hikmeti ilim olarak ifade etmiştir.

Artık bundan sonra Müslümanlar açısından ilmin önünde sınırsız bir coğrafya vardır; bu alan, dil, ırk ve din engellerinin kaldırıldığı fikir, ilim ve fenden özgürce istifade meydanıdır. Nitekim Resulullah’ın sağlığında, Müslüman olmamalarına rağmen Bedir esirlerinin Müslüman çocuklarına okuma ve yazma öğretmeleri, fidiye bedeli olarak kabul edilmiştir.²⁶ Keza Hîre Hı-

21 Ahmed Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinaati'l-İnşâ*, Tah: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Dârul-Fikr, 1. Bsk., Beyrut, 1987, III, 14, 15.

22 Ebu Şuca' Şiruveyh b. ŞehriDâr b. Şiruveyh ed-Deylemî, *el-Firdevs bi Me'suri'l-Hitab*, Dârul-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1406; Ebu Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilmelik el-Bezzar, *Müsned-i Bezzar*, Tah: Mahfuzurrahman Zeynullah, Müessesetu'l-Ulumi'l-Kur'ân, 1. Bsk., Beyrut, 1409, I, 175; Ebu Ömer Yusuf b. Abdilber, *Camî'u Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Tah: Ebu'l-Eşya ez-Zuheyrî, Dâr İbni'l-Cevzî, 4. Bsk., Cidde, 1998, I, 7; el-Münavî, a.g.e., I, 543. Bu hadise rivayet zinciri açısından ciddi tenkitler yöneltilse de, ilk dönem Müslümanların ilme yaklaşımlarını ortaya koyması açısından önemli işaretler taşımaktadır. Kaldı ki, “Hikmet mü’minin yitiğidir” hadisi anlam olarak bu hadisi desteklemektedir.

23 Ebu Musa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Tah: Ahmed Muhammed Şakir, Dârul-Turasi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., İlim, 19; Muhammed b. Selame b. Cafer Ebu Andillâh el-Kudsî, *Musnedu's-Şihab*, Tah: Hamdî b. Abdilmecit es-Silefi, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1986, I, 118.

24 İsmail b. Muhammed el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafa ve Muzâli'l-İlbâs Amma İstehere mine'l-Ahâdis Aldâ Elsineti'n-Nas*, Tah: Ahmed Kalâş, Müessesetu'r-Risale, 4. Bsk., Beyrut, 1985, I, 436.

25 Abdilber, a.g.e., I, 321.

26 Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hakim, *Müstedrek Alâ Sahihayn*, Tah: Mustafa Abdulkadir Ata, Dârul-Kutubî'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1990, II, 152; Abdurrahman es-Suheyli, *er-Rafdu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebevîyye li İbni Hişam*, Tah: Abdurrahman el-Vekil, Dârul-Kutubî'l-Hadis, 1. Bsk., Kahîre, 1967, V, 245; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Maverdî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Tah: Mustafa es-Saka, Temel Neşr., İstanbul, 1985, s. 68; Muhammed Abdullhay b. Abdilkebir el-Kettanî, *Nizamul-Hukumati'n-Nebevîyye et-Teratibu'l-İdâriyye*, Dârul-Kutubî'l-Arabî, Beyrut, Ts., I, 48, 49.

ristiyanlarından olan ve aynı zamanda Sa'd b. Ebi Vakkas'ın süt annesi olan Cufeyne, Hz. Peygamber'in zamanında Medine'de okuma ve yazma öğretme işini devam ettiriyordu.²⁷ Onun Hristiyan olması ilmin anahtarı mesabesindeki yazmayı öğretmesine engel değildi. Bu meyanda Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Ebu Musa el-Eş'arî'nin özel kâtibinin de bir Hristiyan olduğunu zikretmek lazımdır.²⁸ İlimin önünde dini engeller kaldırıldığı ve evrensel bir yaklaşım hakim olmaya başladığı içindir ki, Medine'de okuma ve yazma öğretimini daha çok Yahudiler üstlendiği gibi²⁹, Sahabeye nispet edilmeyen pek çok mahalle mektebi konumundaki Küttâb da aynı amaçla faaliyetlerini sürdürüyordu.³⁰

İslâm dini, yalnız ilmin önündeki ırkî, dinî ve coğrafi sınırları ortadan kaldırmakla kalmamış, kişiler arasındaki kast ve sınıf sistemine dayalı engellere de son vermiştir. İlimden istifade etmek yalnızca hürlere ait bir ayrıcalık iken, İslâm dini kölelere de ilim tahsil etme fırsatını tanımıştır. Bizzat Hz. Peygamber, sahabeye Kur'ân'ı öğrenmeleri için dört kişiyi tavsiye eder. Bunlar: Abdullah ibni Mes'ud, Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka'b ve Ebu Huzeyfe'nin azatlı kölesi Salim'dir.³¹ İslâm'ın getirdiği bu yeni anlayış, pek çok yetenekli zekânın inkişafına imkân sağlamıştır. İslâm Dünyasında köle oldukları halde ilimleriyle temayüz etmiş çok sayıda ilim ehlinin bulunduğunu unutmamak gerekir.³² Hürriyetine kavuşmuş bir köle olan Salim b. Ca'd: "Ben bir köle

27 Muhammed İbni Sa'd, *Tabakatu'l-Kübrâ*, Dâru's-Sadr, Beyrut, Ts., III, 356; Kettani, a.g.e., I, 206, 207; Hana el-Fâhûrî, a.g.e., 57.

28 İbn Kuteybe Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyunu'l-Ahbar*, Tah: Ali Yusuf Tavil, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., I, 102.

29 Kalkaşandî, a.g.e., III, 14, 15; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara, 1. Bsk., 1988, I, 25.

30 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Şakir Gözütok, "*Resulullah (s.a.v.) Döneminde İlköğretim Okulları ve İşlevleri*", Dinî Araştırmalar Dergisi, Ankara, 1998, Sayı: 2, s. 187 vd.

31 *Buharî*, Fedailu'l-Kur'ân, 8; *Ahmed b. Hanbel*, II, 163,189; Hakim, *Müstedrek*, III, 250; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, IX, 66.

32 Bunlardan yalnızca Emeviler Döneminde yaşamış birkaç kişiyi zikretmek isteriz:

1. İbni Sirin diye meşhur olan Muhammed b. Sirin Ebu Bekr b. Ebi Amr el-Ensarî (öl. 110/728), Sahabi Enes b. Malik'in azatlı kölesidir. Hadis ilmi ile ilgilenenlerin sıkça rastladıkları bir isimdir. (Bkz: Ebu'l-Fida el-Hafız İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Tah: Ahmed Ebu Hakim ve Arkadaşları, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., IX, 279, 286).

2. İkrime Ebu Abdillâh (öl. 107/725), Sahabi Abdullah ibni Abbas'ın azatlı kölesidir. İlimle haklı bir şöret bulmuş ve sahabeden pek çok kişiden hadis rivayet etmiştir. Efendisi Abdullah ibni Abbas hayatta iken fetva vermeye başlamıştır. (İbni Kesir, *Bidaye*, IX, 254).

3. Yezid b. Ebi Müslim Ebu'l-Âlâ el-Medenî (öl. 103/721). Meymune'nin azatlı kölesidir. Tabiîn döneminde müfessirlerin en meşhurlarından biridir. İbn Abbas'ın en yakın dostlarından dı. Zamanında tefsir ilmini en iyi bilen kişi olarak tanınırdı. (İbn Kesir, *Bidaye*, IX, 232).

4. el-Emir Abdulvahhab b. Baht Ebu Ubeyd (öl. 113/731). Âl-i Mervan'ın azatlı kölesidir. Önce Şam'da ve sonra Medine'de ikâmet etmiştir. Hadis ilminde meşhurdur. İbn Ömer, Enes, Ebu Hureyre ve tabiînden pek çok kişiden hadis rivayet etmiştir. (İbn Kesir, *Bidaye*, IX, 316).

5. el-Mekhûl eş-Şamî (öl. 113/731). Zamanında Şam ilim ehlinin önderlerindendir. Huzeyl kabilesinden bir kadının azatlı kölesidir. Kâbil'den esir alındığı söylenir. İmam Zühri, alim olanlar dört kişidir der, bunlar: Hicaz'da Sa'd b. Müseyyeb, Basra'da Hasan Basrî, Kûfe'de Şa'bi ve Şam'da Mekhûl. (İbni Kesir, *Bidaye*, IX, 317).

idim. Beni üç yüz dirheme satın alan zat, hürriyetime kavuşturunca kendime iş aradım ve okumayı tercih ettim. İlim sayesinde ki, aradan çok zaman geçmeden beni ziyarete gelen padişahı kabul etmedim” demıştır.³³ İslâm anlayışında alimler, Peygamberlerin varisleridir; Peygamberlere duyulan sevgi, muhabbet ve heybetten onlara da pay düşer. Zirâ bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: **“Alimler, peygamberlerin varisleridir. Peygamberler ne dinar, ne de dirhem; yalnızca ilim miras bırakırlar.”**³⁴

Böylece Müslümanlar, kimden ve nerden geldiğine bakmaksızın ilim ve hakikati almaya büyük bir gayret göstermişlerdir. Hz. Peygamber’in bu konudaki teşviklerini esas alan Müslümanlar, özellikle söz konusu dönemde tıp sahasında önde olan diğer topluluklardan olabildiğince istifade etmeye çalışmışlardır. Hicretin I. yüzyılında Emevi Halifesi Halid b. Yezid’in İskenderiye’deki Yunan Okulunun ilaç hazırlama usulünü öğrenmesi ve uygulamaya başlaması³⁵ bile erken dönemlerde yabancılardan ilim elde etmenin hangi boyutlara vardığını göstermektedir. Müslümanlar, Ruhâ, Hîre, Cundişapur ve Harran gibi bazı merkezlerde bir çoğu Kilisenin zulmünden kaçarak İran ve Bizans arasındaki tampon bölgelere sığınan Hıristiyan ve Sabîi hekimlere çalışma ortamı sağladılar, onların bilgilerinden istifade etmek için dizlerinin dibine oturdular ve kitaplarını Arapça’ya çevirmeleri için onlara paralar ödediler. Cucis b. Bahtîşû (ö. 215/830), Halife el-Mansur tarafından saray hekimliğine atandı. Daha sonra aynı görevi babalarından gerekli eğitimi alan Bahtîşû’nun çocukları devam ettirdiler. Yuhanna b. Maseveyh’ten (ö. 243/857) mesleğini Müslümanlara öğretmesi istendi. Keza Huneyn b. İshak (ö.260/873), Halife Me’mun (ö. 218/833) tarafından dönemin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Beytül-Hikme’ye idareci olarak tayin edildi; öğrencileri ve arkadaşlarının yardımıyla bütün tıbbî ve ilmi birikimini Arapça’ya tercüme etmekle görevlendirildi.³⁶

Esasen o güne kadar tıp ilmi alanında pek çok ilerleme göstermeye başlayan Müslümanlar, ilk hastanelerini Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından 88/706 yılında kurmuşlardı.³⁷ Ancak ilmin gelişmesi için Müslüman olmayan kesimlerden de faydalanmaktan geri durmadılar. Bu durumu değerlendiren Montgomery Watt, şunları ifade eder: “Hz. Muhammed’in “Bilgi Çin’de bile olsa arayınız” dediği rivayet edilir; ancak görüldüğü gibi Müslümanlar, kendi topraklarındaki yabancı kültürlerden bile gelse, bilgiyi almakta

6. Kasım b. Ebi Bezze Ebu Abdillâh el-Mekkî 86l. 124/742). Abdullah b. Saib’in azatlı kölesidir. el-Karî diye meşhurdur. Hadis ilminin önde gelenlerindedir. Ebu Tufeyl ve Amir b. Vesile’den hadis rivayet etmiştir. (İbni Kesir, Bidaye, IX, 354).

33 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazalî, *İhyâü Ulumi’d-Din*, Terc: Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul, 1974, I, 26.

34 Ebu Davud, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19; İbn Mâce, Mukaddime, 17.

35 İsmail Raci el-Farukî ve Luis Lamia el-Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, Çev: Mustafa Okan Kibaroğlu, Zerrin Kibaroğlu, İnkılab Yay., İstanbul, 1999, 358.

36 Farukî, a.g.e., 355.

37 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, Çev: Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İnsan Yay., İstanbul, 1991, 88; Farukî, a.g.e., 356.

isteksiz davranmamışlardır. Belki de bu durumu, Müslümanlar bilgi konusunda düşündüklerinde temelde "hayatta yararlı olan bilgi" denebilecek bir bilgiyi düşünmüş olmaları olgusuyla izah etmek gerekir.³⁸

Resulullah (s.a.v.)'in ilim tarihi açısından dönüşümü başlatan bir diğer adımı ise, ilim öğrenmenin önündeki cinsiyet farkını ortadan kaldırmakla atmıştır. Resulullah'ın teşvikleriyle kadın ve erkek arasında hiçbir fark olmaksızın ilim tahsil edilmeye başlanmıştır. Cahiliye döneminde birer meta olarak algılanan kadınlar, diğer eşyalar gibi miras bırakılırdı. Bedeviler, birden çok kadınla evlenmekte sakınca görmedikleri için, kişinin ölümü ile hanımları en büyük oğluna miras kalırdı, kendisinin ihtiyacı yoksa kardeşlerinden birine verirdi.³⁹ Hz. Ömer'in : "Biz Cahiliye döneminde kadını hiçbir şey saymıyorduk. İslâmiyet geldiği ve Allahu Teâlâ onlardan söz ettiği zaman, artık onların da bir takım haklara sahip olduklarını anladık"⁴⁰ itirafı, söz konusu dönemde kadının konumunu çok iyi resmetmektedir. Abdullah İbn Ömer'in şu ifadeleri ise, Resulullah'ın kadına tanıdığı hakların korunması hususunda ne kadar dikkatli davrandığını ortaya koyması açısından önemlidir: "Biz Peygamber (s.a.v.) zamanında hakkımızda bir vahiy inmesinden korktuğumuz için kadınlara (kötü) söz söylemekten, haklarını çiğnemekten ve onlara sert davranmaktan kaçınırdık. Fakat Peygamber (s.a.v.) vefat edince, onlara çok (kötü) söz söyler olduk ve onlara karşı kusurumuz arttı."⁴¹ Bu ifadeler, İslâm öncesi zihniyetin kadınlar hususunda ne kadar katı ve kırılmaz olduğunu göstermektedir. Zirâ ciddi bir Müslüman olmasına rağmen Abdullah İbn Ömer'in ifadesiyle, Resulullah (s.a.v.)'in ölümünden hemen sonra insanlar eski geleneksel zihniyetlerine dönebilmektedirler.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kadın ve erkek arasındaki ayırım ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Resulullah (s.a.v.), kendisine inen âyetleri, önce çevresindeki erkeklere, hemen akabinde de kadınlara okuduktan sonra vahiy kâtiplerine yazdırırdı.⁴² Bu tutum bayram hutbelerinde de tekrarlanırdı; Re-

38 W. Montgomery Watt, *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, Çev: Turan Koç, İz Yay., İstanbul, 1997, 35.

39 Subhi Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, Terc: İbrahim Şarımış, Bir Yay., İstanbul, 1983, 46. Cahiliye döneminde Arapların çok kadınla evlilikleri geleneğine uygun olarak Gaylan b. Seleme es-Sakaffi adlı şahıs on kadın ile evlenmişti. Gaylan b. Seleme, Tâif'in fethinden sonra Müslüman olduğunda Resulullah (s.â.v.), on kadından dört tanesini seçmesini kendisine emir buyurmuştur. Bkz: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1993, II, 135, 206; Hakim, *Müstedrek*, II, 209; İzzu'd-Din İbnü'l-Esir Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1989, IV, 43, 44.

40 Buharî, Libas, 31; Müslim, Talak, 32.

41 Buharî, Nikah, 81.

42 İbn İshak Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretu İbni İshak*, Tah: Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı Yay., Konya, 1981, 128; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yay., 5. Bsk., İstanbul, 1993, I, 78; II, 697, 698. Muhammed Hamidullah, konu ile ilgili ilk referans olan İbni İshak'ta geçen bu rivayetin, İbni İshak'ın bir nevi şârihi olan İbni Hişam tarafından Resulullah (s.a.v.)'in hayatını esas alan eserinde dikkatsizlikle aktarılmasını hayretle karşılamaktadır. Bkz: Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın*

sulullah (s.a.v.) önce erkeklere ve sonra bayanlara hutbe verirdi.⁴³ Bununla kalmayıp Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'de erkeklerin eğitim ve öğretimi amacıyla mevcut olan "Erkekler Suffası" gibi, kadınlar için de özel bir "Suffa" kurmuştur.⁴⁴ Erkeklere öğretim için özellikle Perşembe gününü tahsis eden Hz. Peygamber, bayanların öğretimi için onların talebi üzerine ayrı bir günü tahsis etmiştir.⁴⁵

Bu tür yaklaşımlar, kadınlara Arapların alışık olmadıkları bir hürriyeti vermiş oluyordu. Bu hür ortamda bayan bilginlerin yetişmesi için çokça zamana ihtiyaç yoktu. Nitekim Hz Peygamber'in hanımı Hz. Aişe ile başlayan bayanların gözetimindeki öğretim faaliyeti, çok geçmeden başka kadın eğitimcilerin de ders halkaları kurmalarına vesile olmuştur. Hacibe Ümmü Derda es-Suğrâ (öl. 82/701) adındaki bilge kişi, Dımaşk (Şam) Camiinin kuzey duvarının yanında erkek ve bayanlardan müteşekkil bir ilim meclisi oluşturmuş ve Halife Abdulmelik b. Mervan dahi gelip onun ilminden istifade etmeye çalışmıştır.⁴⁶ Kezâ Hatip el-Bağdadî'nin Mekke'de Sahih-i Buharî'yi beş gün içinde bir hanımın ilim meclisinde dinlemiş olması da,⁴⁷ bayanların ilim konusundaki mertebelerini göstermesi açısından ayrı bir örnektir. Bu gibi misalleri çoğaltmak mümkündür. Konuyla ilgilenenler, ilgili eserlere baş vurarak gerekli belge ve bilgilere ulaşabilirler.⁴⁸

Resulullah (s.a.v.) döneminde ilmin gelişimi için atılan bir diğer önemli adım ise bilginin yazıya geçirilmesi olmuştur. Zira o güne kadar hafıza ve ezberlemeyi esas alan sözlü aktarım geleneği, yazının da devreye girmesiyle, hem yazılı ve hem sözlü geleneği birlikte oluşturmuştur. Günümüze kadar gelen hadis hafızlığı ile birlikte hadislerin metinden rivayet edilmesi âdetinin oluşmasında da bunun izlerini bulmak mümkündür. Çünkü Resulullah (s.a.v.), etrafında ilim öğrenmek için halka olan sahabeye "ilmi yazıyla kaydediniz" tavsiyesinde bulunmuştur.⁴⁹ Sürekli sözlü anlatım geleneğine bağlı kalarak

Doğuşu, Çev: Murat Çiftkaya, Beyan Yay., İstanbul, 1997, 19. Muhammed Hamidullah'ın bu iyi niyetli yaklaşımı, sonraki nesillerin kadın karşıtı tutumlarını gizlemeye yetmeyeceği kanaatini taşımaktayız.

43 Buharî, Hayız, 6; Müslim, İman, 34; Tirmizî, İman, 6.

44 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 523; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, XXIV, 204. Konu ile ilgili deliller ve geniş açıklamalar için bkz: Şakir Gözütok, "Resulullah (s.a.v.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1998, Sayı: 2, s. 186 vd.

45 Buharî, İlim, 35; Müslim, Birr, 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 421.

46 İbn Kesir, *el-Bidaye*, IX, 50.

47 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, Çev: Salih Şaban, İnsan Yay., İstanbul, 2000, 230.

48 Kadının eğitimi konusu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Şakir Gözütok, "İslâm Tarihinde Kadın Öğretimi ile İlgili Bazı Yaklaşımlar", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001, Sayı: 2, s. 269-301.

49 Hakim, *Müstedrek*, c.1, s. 188; Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatib el-Bağdadî, *el-Cami'u li'l-Ahlakir-Ravi ve Adabi's-Sami'*, Tah: Muhammed Accac el-Hatib, Müessesetu'r-Risale, 3. Bsk., Beyrut, 1994, I, 351.

nesilden nesile bilgi aktarımının zorluğunu yaşayan ve hafızasının zayıflığından şikâyet eden bir Sahabeye de Hz. Peygamber benzer bir tavsiyede bulunmuştur: "Sağ elinden yardım al"⁵⁰ yani bilgiyi yazıyla kaydet.

Bu emir, okuma ve yazmanın yaygınlaşmasını sağladığı gibi, kitabî bir din olan İslâm dininin, bir tek "Kitab"ın yani Kur'ân'ın mihver olarak görüldüğü kitaplar dünyasıyla hayatı ihya etmesini, bilginin kitaplarda toplanmasını ve kitaplardan oluşan "kütüphane" geleneğini başlatmıştır. Bu anlayış, din ile kitabı bütünleştiren bir medeniyetin inşasına yol açmıştır. Öyle ki, dini ibadetlerin icra edildiği mekânlar olan camiler ve mescidler, aynı zamanda birer ilim öğretim merkezi olmakla kalmamış, bir müddet sonra her caminin yanına bir kütüphane kurulması âdetini de beraberinde getirmiştir. Artık Müslümanlar, camilerin bitişiğinde kurdukları kütüphanelere vasiyetle kitap bağışlama geleneğini başlatmışlardır.⁵¹

Böylece Müslümanlar, inanç ve ilim dünyalarını Kur'ân ile birlikte sayısız kitaplarla süslemeye devam etmişlerdir. Bu kitaplar, kurulan İslâm Medeniyetinin temel taşları olarak günümüze de ışık tutmaktadır.

5. İlmî Anlayışın Yaygınlaşması

İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren, İslâm dünyasında ilmi merkeze alan bir anlayışın hakim olduğunu görmekteyiz. Resulullah (s.a.v.) ilmin yaygınlaşması için okuma ve yazmayı teşvik etmesi ve ilmin gelişmesi için gerekli bütün tedbirleri almasının yanında, civar yerlere ilmi ulaştırmak için özel ekipler göndermiştir. Bir-i Maun hadisesinde ilim ehlinen pek çok kişinin şehit edilmesinden dolayı, tedbir olarak ilim mürşitlerine birer küçük müfreze eşlik ederdi. Böylece bir tehlikeye uğramadan rahatça vaaz ve nasihatte bulunur ve ilim öğrenmek isteyenlere gerekli bilgiyi aktarırlardı.⁵² İlim ehlini korumakla görevli askerler, kesinlikle kuvvet kullanmaktan men olunmuşlardı.⁵³ Hatta bir defasında Resulullah (s.a.v.) ünlü komutan Halid b. Velid'i bu gaye ile bir müfreze eşliğinde Yemen'e göndermiş ve orada altı ay kalmasına rağmen hiçbir başarı elde edememiştir. Zira bir komutan olan Halid b. Velid'in eğitim ve öğretim esasları ile ilgili tecrübesi yoktu. Bunun üzerine Hz. Ali, Halid b. Velid'in yerine Yemen'e gönderilmiş ve bütün Yemenlilere İslâm dinin benimseterek başarıyla geri dönmüştür.⁵⁴

İslâm dünyasında ilk dönemlerden itibaren mescit ve camiler birer ilim merkezi olarak kullanılmışlardır. Camilerin hiçbir insanın mülkünde olmayışı, buradan herkesin rahatlıkla ilim tahsil edebilmesine imkân tanımıştır.

50 Tirmizî, İlim, 12; Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatib el-Bağdadî, *Takyidu'l-İlm*, Tah: Yusuf el-Aş, Dârü İhyai's-Sünneti'n-Nebevîyye, 2. Bsk., Beyrut, 1974, 65.

51 Mez, a.g.e., s. 209.

52 Mevlana Şiblî, *İslâm Tarihi Asrı Saadet*, Terc: Ömer Rıza Doğrul, Amadî Matbaası, İstanbul, 1928, II, 595, 596.

53 Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Revaiu't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Ts., III, 66.

54 Mevlana Şiblî, a.g.e., II, 596.

Buralara "Beytullah" yani "Allah'ın Evi" denmesi şekli değil, hukuki olarak sahibinin Allah olduğunu teyit eder. "Cami mensubu" olmak veya "üyesi" olmak gibi bir imtiyaz söz konusu değildir. Dünyadaki her Müslüman, eşit olarak bütün görevlere katılma, faaliyetlerde yer alma ve ibadetlerini eda hakkını kendiliğinden elde etmektedir. "Giriş ücreti", kayıt veya abone ücreti gibi mali yükümlülükler olmadığı gibi kota, limit ve kısıtlamalar da söz konusu değildir.⁵⁵ Bu şekliyle camiler, hür bir eğitim ortamını oluşturmuş ve ilmin yaygınlaşmasında önemli görevler üstlenmiştir. Öteden beri birer okul gibi hizmet veren camilerin yanında Hz. Ömer zamanında, Kufe, Basra ve Şam'daki camilerde Kur'an ve Hadis okumakla görevli "kâss" adı verilen kişiler görevlendirilmişti.⁵⁶

"İlmi öğrenip de onu öğretmeyenler, altın biriktirip de harcamayanlar gibidir"⁵⁷ diyen bir Peygamber'in müntesipleri, ilmin yaygınlaşması için çokça emek sarf etmişlerdir. Öğrencisine ilim öğreten hocaların "Allah'tan korkunuz, bu ilmi yayınız; onu öğretin ve gizlemeyiniz"⁵⁸ tavsiyesinde bulunmaları adeta bir gelenek olmuştur. Bir müddet sonra ilmi tavsiye eden âyet ve hadisleri, büyük caddelerin yanı başında inşa edilen medreselerin ana kapılarına yazmak âdet olmuştur.⁵⁹ Zira görkemli yapılar olan medreselerin süslü kapıları o gün için adeta birer reklam panosu gibi işlev görmekteydi. İlme özel bir önem atfeden Müslümanlar, Yunan medeniyetiyle İskenderiye'de ve Suriye şehirlerinde tanışmış olmalarına rağmen, her şeyiyle kendilerine ait bir medeniyeti inşa etmişlerdir. İlim sahasında Fırat ve Dicle sahillerinde, Kufe ve Basra'da önemli kültür merkezleri kurmuşlardır. Özellikle Kufe ve Basra şehirleri, ilmi hayatın kaynaştığı faal merkezler olarak öne çıktılar. VIII. asırda bile bunlarla rekabet edecek bir şehir görmek mümkün değildi.⁶⁰

Böylece ilim merkezlerinde yeni ilimler tedvin edilmeye başlandı. İmam Malik'in bildirdiğine göre ilmi ilk tasnif eden kişi İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/742)'dir.⁶¹ Dini anlayışın bir parçasını teşkil eden ilmin bu kadar kısa sürede tedvin edilmesi şaşırtıcı değildir. el-Hazin'in ifadesiyle: "İlmi yok

55 Farukî, a.g.e., 172.

56 Nası, a.g.e., 65.

57 İbn Abdilber, a.g.e., I, 489.

58 İbn Kasım, İmam Malik'in kendilerine bu şekilde tavsiyede bulunduğunu bildirmektedir. Bkz: İbn Abdilber, a.g.e., I, 492.

59 Amasya Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi'nin Ahşap kapısının sağ kanadında: "Alimin, abide üstünlüğü dolunayın sair yıldızlara üstünlüğü gibidir"; sol kanadında da: "Allah kime hayır dilerse onu dinde fakih kılar" ve "Alimin abide üstünlüğü, benim sizin en alt seviyenizden birinden üstünlüğüm gibidir" hadisleri yazılıdır. Bkz: Abdulhamit Tüfekçi-oğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, 125.* Ayrıca Bursa İnegöl İshak Paşa Medresesi'nin kapısında da: "İlim Çin'de de olsa arayınız" hadisi yazılıdır. Bkz: Tüfekçi-oğlu, a.g.e., 384.

60 W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Terc: M. Fuad Köprülü, D.İ.B. Yay., 4. Bsk., Ankara, 1977, 27.

61 İbn Abdilber, a.g.e., I, 331.

edenler, gerçekte dinin altını oyuyorlar.”⁶² Müslümanların ilme verdiği önemi ortaya koyan çarpıcı bir örneği Şeyh Cemalettin Aksarayî'nin (ö. 1388) öğretim metodunda görmekteyiz. Kendisi Aksaray kasabasında Zincirli Medresesi müderrisliğinde bulunurken, öğrencilerini üç sınıfa ayırarak, birinci sınıfa evinden medreseye kadar yolda ders okutur (meşaiyûn); medresenin avlusuna varınca, orada direkler arasında ikinci sınıf öğrencilerine ders verir (revakiyûn) ve medresenin dershanelerine girerek üçüncü sınıf öğrencilerine daha yüksek öğretimde bulunurdu.⁶³ Yolda bile ilim öğretme hevesi, zamanın ilim ile değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyan güzel bir anlayışın ifadesidir.

Bu şekilde dini bir gayretle ilme el atan Müslümanların ortaya koyduğu eserlerde, ilk üç asırdan altıncı yüzyıla gelinceye kadar ilmin isim ve tanımı ile iki yüz elliden fazla ilmi dal ve şube ile karşılaşmaktayız.⁶⁴ Bunda ilim ehline verilen özel önemin payı büyüktür. Sürekli üstün bir saygıya medar olan ilim ehlini kollamak için çoğu halifeler, içlerinde filolog, hekim, matematikçi ve mühendisler olduğu halde bütün ulemaya maaş bağlamışlardır.⁶⁵ Bir örnek olması açısından ilim ehline çok büyük değer atfeden Fatih Sultan Mehmed'in Doğu ve Batı bilginlerini İstanbul'da toplamaya yönelik gayretlerini ifade edebiliriz.⁶⁶ İslâm dünyasında sadece öğretmenlerin değil öğrencilerin de masrafları başta halifeler olmak üzere idareciler tarafından karşılanmıştır.⁶⁷ Medreselerde okuyan bütün öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarının vakıflarca karşılandığı bilinen bir gerçektir.

İlim merkezleri olarak öne çıkan medreselerle birlikte kütüphanelerin yanı başında kitap koleksiyonlarını talimle veya hiç olmazsa burada ifa edilen hizmetlerin mükâfatlandırılması ile birleştirilen yeni ilmi kurumlar olan “Dâru'l-İlim”ler ortaya çıkmıştır. Musul eşrafından olan şair ve alim İbn Hemdan (ö. 323/935) burada her sahadan kitap ihtiva eden bir kütüphane ile birlikte bir “Daru'l-İlim” yaptıırıp vakfetmiştir. Burası ilim arayan herkese açıktı. Devletin resmi desteği olmadan ortaya çıkan Daru'l-İlimler, bu sahaya hasredilen öneme işaret etmektedir. Keza Kadı İbn Hibban (ö. 354/965) vasiyetinde Nişabur şehrinde bir kütüphane ile beraber bir evi, yabancı alimlerin barınmaları için vakfetmiş ve îaşeleri için de mirasından

62 Nasr, a.g.e., 15.

63 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Ktb., 5. bsk., İstanbul, 1991, 25, 26.

64 Hakimî, a.g.e., 89.

65 Mez, a.g.e., 37.

66 Akkoyunlular padişahı Uzun Hasan'ın kendisine elçi olarak gönderdiği Ali Kuşçu'nun ilmîne hayran kalan Fatih Sultan Mehmed, o günün rakamları açısından bir hayli yüklü olan bir ödemedede bulunarak günde 200 akçe maaşla Ali Kuşçu'yu Ayasofya Medresesine tayin etmiştir. Ali Kuşçu'nun İstanbul'a ilk gelişindeki yolculuğu için kendisine ayrıca günde 1000 akçe ücret ödenmiştir. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 48.

67 Hicri 378 (m. 988) yılında vezir Yakub b. Kilis'in teşvikiyle Halife Hakim Biemrillah, Ezher Üniversitesi'nde 35 öğrencinin bütün masrafını kendisi karşılamıştır. Bkz: Hakimî, a.g.e., 327.

pay ayırtmıştı. Buradan dışarıya ödünç kitap verilmezdi. Hicrî 383 yılında Büveyhî veziri Erdeşir ibni Sâbur (ö. 415/1024) Bağdat'ın batı tarafında bir "Daru'l-İlim" kurmuştur. Yine 406/1015 senesinde vefat eden er-Radî, böyle bir "Daru'l-İlim"i ilim arayanların istifadesi için vakfetmiş ve öğrencilerin iâşesini temin etmişti. Meydana gelen değişim isimlerde kendini göstermektedir. Sadece kütüphaneler olan eski müesseseler, önce "Hazinetu'l-Hikmet" (Hikmet Hazinesi) ve daha sonra "Daru'l-İlim" (İlim Evi) olarak adlandırılmaktaydı. Kütüphane (hazine) bu kurumların sadece bir bölümünü teşkil etmekteydi.⁶⁸

Bütün bu ilim merkezlerine eşlik eden yeni kurumlar, İslâm medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmaya devam ettiler. Bu bakımdan, çeşitli branşlardaki alimlerin destek görmesi neticesinde hicrî 213 (m. 828) senesinde Halife Me'mun (ö.218/833) tarafından İlk İslâm Rasathanesi olan Şemmasiye Rasathanesi kurulmuş oluyordu.⁶⁹ Daha erken dönemde Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından 88/706 yılında ilk hastanenin kurulduğunu yukarıda ifade etmiştik. Hastanelerin kuruluşlarını takiben orada hizmet verecek doktorların yetişmesi için de özel gayretler gösterilmiştir. Abbasi Halifesi Muktedir Billah (ö. 320/932) zamanında Bağdat'ta yaklaşık 900 doktor sınava davet edilmiştir.⁷⁰ Sınavı geçen doktorların bu sayının dışında kaldığı düşünüldüğünde, tıp ilminin gelişimi ile ilgili bir fikir edinmek mümkündür.

Böylece İslâm aleminde ilmin şaşırtıcı bir ivme kazandığı görülmektedir. O dönemde Bizans için de aynı yükselişe işaret eden Berthold, "Lakin Hilafetin Bizans'a nazaran şu üstünlüğü vardı ki, orada muhtelif unsurlar bir arada iş görüyordu. Kur'an'ın verdiği bir derece dini hürriyet dolayısıyla, medeni hareketlerin yayılması için meydan daha genişti"⁷¹ demektedir. Gerçekten de Resulullah (s.a.v.) ile başlatılan ilmi çalışmalar, baş döndürücü bir şekilde süratle gelişmiş ve yayılmıştır. İlim insanlarına fikir üretebilecekleri geniş bir meydan bırakılmıştır.

Maalesef bir müddet sonra çeşitli sebeplerle İslâm dünyasındaki bu ilmi inkişaf duraklama dönemine girmiştir. "İctihat kapısı"nın kapandığının ileri sürülmesi, İslâm'ın en dinamik yönünü teşkil eden yeni içtihatların ortaya çıkmasını engellemiş ve eskilerin tekrarından başka hiçbir yenilik taşımayan sözde ilmi eserler piyasaya sürülmüştür. Bu anlayışın İslâm ilim dünyasına takdim ettiği yegâne hediye "şerh" ve "haşiye"lerdir. İlginç bir örnek olması bakımından birbirlerini takip eden şu haşiyeler silsilesini vermek uygun olacaktır: Hicrî 261 ((875) yılında vefat eden İmam Müslim, Hz. Peygamber'in hadislerini topladığı meşhur "**Sahihu'l-Müslim**" adlı eserini yazmıştır. Bir müddet sonra Muhammed b.Ali el-Mazerî (ö. 536/1141) bu kitabı "**el-Mu'**

68 Mez, a.g.e., 212.

69 Nasr, a.g.e., 79.

70 Hakimi, a.g.e., 163.

71 Berthold, a.g.e., 15.

İlim bi Fevaidi Kitabî'l-Müslim" adlı bir şerh yazmıştır. Hemen akabinde Kadı İyaz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149) bu şerhi tamamlayan "**el-İkmalu'l-Mu'lim**" adlı kitabını kaleme almıştır. Şerhler silsilesi burada bitmemiş, Ebu Abdillah Muhammed Hilfe b. Ömer el-Vestânî el-Ubbî (ö. 827/1424) de bu son eseri tamamlayan bir şerh daha yazmış ve ismini "**İkmalu İkmalî'l-Mu'lim**" koymuştur. Bu uzayıp giden şerh ve haşiyeler kervanına Ebu Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Yusuf es-Senusî (ö. 892/1457) de "**Mukemmilu'l-İkmalî'l-İkmal**" kitabıyla katılmıştır. Bu şekilde uzayıp giden haşiye ve şerhlerin iş görmediği kısa sürede fark edilmiş ve akabinde bu geniş açıklamaları kısaltan "**Muhtasar**"lar dönemi başlamıştır. "**Haşiye**" ve "**Muhtasar**"lar dönemi fikir ve ilim açısından bir kısır döngüye şahitlik yapmaktadır. Maalesef çok geçmeden kapalı devre ilim tahsilinin başlamasına şahit olmaktadır. İlimin gelişmesi ve ilerlemesinde belirleyici bir role sahip medreselerdeki bozulma, bu anlayışa eklenince ilimdeki gerileme büsbütün artmıştır. Bu sebeple gelişmelere ayak uyduramayan medreseler tarih sahnesinden sessizce çekilmişlerdir.

Belli bir dönem öne çıkmış olan ilmi durgunluğa zaman zaman İbn Haldun, İmam Nevevî, Muhammed İkbâl ve Bediuzzaman Said Nursî gibi dahilerin baş kaldırıışlarına şahit olmakla birlikte, bunların yeterli sayıda olmadığını da biliyoruz.

6. Sonuç

İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerim'in ilmin araştırılmasını emreden veya diğer vesilelerle ilim konusuna değinen âyetlerin hemen hemen tamamı, hicret öncesi Mekke devrinde nazil olmuştur.⁷² Müslümanların kendi canlarını bile korumakta zorlandıkları bir dönemde ilme yapılan bu atıflar bile tek başına İslâm'ın ilme verdiği değeri ortaya koymaya yetmektedir. Hz. Peygamber'in yukarıda da işaret ettiğimiz gibi ilmi merkeze alan bir anlayışla Müslümanları teşvik etmesi, İslâm medeniyetinin temellerine atılan ilk harçlar olarak kabul edilmelidir. Bu anlayışın beslediği bir yaklaşımla her dönemde İslâm âlimleri, ilmin gelişmesi ve yayılması için olağanüstü gayretler ortaya koymuşlardır.

Kaldı ki, fakihlerin ilmi câhillere ulaştırmanın âlimlere vacip olmadığını ifade etmelerine rağmen,⁷³ İslâm âlimleri, bildikleri hakikati her yere götürmek ve herkesi irşat etmek gibi kendilerine önemli bir sorumluluk yüklemişlerdir. Bu sorumluluğun neticesinde ilk dönemlerden itibaren ilmi hayatı besleyen ve geliştiren kurumlar oluşmaya başlamıştır. Bu kurumlarının yanında ilim ehli diğer dinlerin mensuplarından da hiçbir bağnazlık gösterilmeden istifade edilmiştir. İslâm Medeniyetinin ihtişamlı dönemlerinin temelini ilmi bu anlayışın attığı bilinen bir gerçektir. İlimin önünde dinî, ırkî, coğrafi, cinsî

72 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 765.

73 Ahmed b. Muhammed b. İsmail et-Tahtavî, *Haşiyetu Alâ Merakkî'l-Felâh Şerhi Nûri'l-İzâh*, Matbaatu'l-Kübrâ el-Emiriyî, 3. bsk., Bulak, h. 1318, s. 5.

ve sınıf ayırımına dayalı engellerin kaldırılması neticesinde, ilimden istifade etmek isteyenlerin önünde geniş bir hür alan açılmıştır. Müslümanlar bu alanı olabildiğince değerlendirmeyi başarmışlardır.

Daima ilim ve ilim ehline ayrı bir önem atfeden İslâm dünyasında, mevcut olan ilmî durgunluğun uzun süreli olamayacağı, modern eğitim kurumlarında eğitim ve öğretim gören yetişen Müslümanların bugünkü çalışmaları göstermektedir. Bu çalışmalar hem İslâm âleminde hem de globalleşen dünyanın arzu edilen barış ortamını yakalamasına imkân tanıyacağına olan inancımız her geçen gün artmaktadır.